

יסודות יבמות

שיעור שמיני

זיקה – מקורה ומהותה

מקורות

- א. משנה קידושין ב.; גמ' קידושין יד. "ובמיתת היבם... יבם שרי לה"; רש"י שם, ד"ה הא נמי
- ב. גמ' קידושין ד: "ובעלה מלמד... ועומדת תלמוד לומר ובעלה"; רש"י שם, ד"ה שכן זקוקה; [תוס' שם, ד"ה מה]
- ג. ירושלמי יבמות פ"ב ה"א דמר ר' יעקב... בטלה זיקתה"; גמ' יבמות יז-יח. "אמר רב הונא... בכדי לא פקעה"; [אור שמח קונטרס זיקה אות א]
- ד. משנה יבמות יח.; גמ' יט-כ. "יתיב רב מנשה... דאית ליה היתירא"; רש"י שם, ד"ה איסור אחותו
- ה. רמב"ן נא. ד"ה והא דאמרינן
- ה. שו"ת מהרי"ט ח"ב אהע"ז סי' יח "ועוד נראה... בחברך צבינא"

ירושלמי יבמות פ"ב ה"א

דמר רבי יעקב בר אחא בשם רבי לעזר: שומרת יבם שמתה מותר באמה. זיקה היתה לו בה, כיון שמתה בטלה לו זיקתה.

רמב"ן נא. ד"ה והא דאמרינן

והא דאמרינן ומדר"ג סבר אין זיקה רבנן סברי יש זיקה. פירש"י ז"ל דקס"ד דכי היכי דפליגי רבנן אדר"ג בגט אחר גט הכי נמי פליגי בזיקה ואף על גב דממילתייהו לא שמעינן, ולי נראה דקס"ד השתא דפלוגתא דרבנן ור"ג ביש זיקה היא, דר"ג סבר אין זיקה וגט ומאמר על קדושי אחיו קיימי דאגידי בכולא ביתא, וכשנותן גט לזו כאומר הריני נותן גט לקדושי אחי הילכך פסל כל הבית, וכאלו נתן אף לצרה, ואין גט אחר מועיל בכל הבית כלום, וכן מאמר על קדושי אחיו רמי. אבל רבנן סברי יש זיקה וגט לזיקה שלו תקינו חכמים הילכך לכל חדא וחדא תקינו רבנן גט בזיקה שלו, והיינו דאמרינן בשילהי שמעתא והכא בגט אחר גט ומאמר אחר מאמר פליגי, כלומר בטעמא דנפשייהו אם ראוי לתקן גט לכל אחת ואחת וכן מאמר, אף על פי שאין זיקתן אלא בקדושי אח שמת, וכן נראה לי טעם חליצה פסולה שצריכה לחזור משום דעשאוה כפוטרת הזיקה ולא כפוטרת קידושין הראשונים של אח, דומיא דגט, שכשהיא ראויה לביאה והביאה של זו פוטרת על כרחנו אף החליצה במקום יבום קיימא, אבל כשאינה ראויה ביבום עשאוה כמגרש קידושין האחרונים בגט וכל אחת פטורה בעצמה כשם שקדושיה בעצמה וכן באחינן.

שו"ת מהרי"ט ח"ב אהע"ז סי' יח

ועוד נראה דקידושי ראשון הופקעה לגמרי במיתתו של ראשון והשתא ליתא אלא בלא תהיה אשת המת החוצה למאי דחשיב ליה לאו תדע שאינה נאסרת בזנות כדאמרי' בספ"ב דסוטה דלית הלכת' כרב המנונ' ועוד דקדושין תופסין בה כדשמואל בהאשה רבה דאמר בעניותנו צריכה גט מספקא ליה אי האי לא תהיה ללאו אתא והויא כשאר חייבי לאוין משמע דאי ללאו אתא פשיטא לן דתפסי בה קידושין וודאין ולא אמרי איסור א"א יש בה אלא דאקלישא אסורא במיתת הבעל ותהוי נמי נאסרת בזנות ועוד מדאמרי' בפ' ב"ש מיאנה בזה מותרת לזה ולא דמיא

לבעלי הגט פי' שאם נתן א' מהם גט פסל' על כל האחי' משום דאיהו קעבד בה מעש' הכא איהי קעבדה ביה דאמר' לא בעינא כך ולא צבינא כך כך הוא דלא בעינא הא בחברך בעינא ומסתברא דאי עדיין קידושי ראשון עלי' שמחמתן היא זקוק' לזה כי אמר לא צבינא כך ודאי קידושין קעקרה ואין מיאון לחצאין אלא ודאי זיקה דאי' עלה היינו דרחמנ' רמי' קמייהו וכי אמרה לא צבינא כך הא בחברך צבינא.

בסוף השיעור הקודם הצגנו את טענת האחרונים [לבוש מרדכי יבמות סי' א; קהילות יעקב סי' כא אות ב] כי הזיקה אינה יוצרת קשר אישות חדש בין היבם ליבמתו, אלא היא מגדירה שאישות האח המת לא בטלה והיבמה עדיין נחשבת אשתו. בשיעור זה נבחן הבנה זו לעומקה, ונעיין במקורה ובמהותה של הזיקה.

אחד המקורות המרכזיים להבנה זו נמצא בגמרא במסכת קידושין. הגמרא דנה במקור דין המשנה [קידושין ב.] כי היבמה ניתרת לשוק במיתת היבם:

ובמיתת היבם – מנלן? קל וחומר, ומה אשת איש שהיא בחנק מיתת הבעל מתירתה, יבמה שהיא בלאו לא כל שכן... מה לאשת איש שכן אוסרה מתירה. אמר רב אשי: הא נמי אוסרה מתירה, יבם אוסרה יבם שרי לה. [קידושין יד.]

הגמרא מקשה על האפשרות ללמוד את היתר היבמה לשוק במיתת היבם מהיתר אשת איש לשוק במיתת בעלה: איסור אשת איש נובע מחמת הבעל, ולכן מיתתו מפקיעה את האיסור ומתירה את האישה. לעומת זאת, איסור יבמה לשוק אינו נובע מחמת היבם אלא מחמת הבעל המת, ולכן ייתכן שמיתת היבם אינה מפקיעה את האיסור ואינה מתירה את היבמה לשוק.

האתון דאורייתא טוען כי ביסוד דברי הגמרא עומדת תפיסה הרואה את ה'זיקה' כהמשכת אישות הבעל המת:

דהמקשן היה סבור דאיסור יבמה לשוק עדיין הוא גם עתה מכח הבעל, ועל כן חשיב ליה למיתת היבם 'שאינן אוסרה מתירה', כיון שהאוסר הוא הבעל והמתיר הוא היבם במיתתו, ועל כרחק סברת המקשן הנ"ל דאיסור יבמה לשוק הוא מפאת שלא נסתלק עדיין אישות הבעל לגמרי. [אתון דאורייתא כלל ח]

האתון דאורייתא מוסיף, כי רב אשי הטוען "הא נמי אוסרה מתירה, יבם אוסרה יבם שרי לה", חולק על תפיסה זו מיסודה:

ורב אשי סבירא ליה דאישות הבעל נסתלק לגמרי, ואיסורה הוא מכח אישות חדש שחידשה תורה בינה ליבם, ועל כן שפיר היבם הוא עצמו האוסר והמתיר. [שם, הערה 24]

לדברי האתון דאורייתא, השקלא וטריא בסוגיה נעוץ בגדר 'זיקה' – המשכת אישות המת או קשר אישות חדש בין היבם ליבמתו¹.

בהבנה זו נוקט המהר"ט:

ועוד נראה דקידושי ראשון הופקעה לגמרי במיתתו של ראשון, והשתא ליתא אלא ב'לא תהיה אשת המת החוצה' למאי דחשיב ליה לאו. תדע שאינה נאסרת בזנות, כדאמרין בסוף פרק ב' דסוטה דלית הלכתא כרב המנונא. ועוד, דקדושין תופסין בה, כדשמואל בהאשה רבה דאמר 'בעניותנו צריכה גט, מספקא ליה אי האי לא תהיה ללאו אתא והויא כשאר חייבי לאוין', משמע דאי ללאו אתא פשיטא לן דתפסי בה קידושין וודאין ולא אמרי איסור

¹ האתון דאורייתא [שם] מבאר באופן זה גם את סוגיית הגמרא במסכת גיטין [פג:]: "השיב רבי שמעון בר אלעזר תשובה לדברי רבי אליעזר: היכן מצינו שזה אוסר וזה מתיר. ולא, והרי יבמה דבעל אוסר ויבם מתיר. התם יבם הוא קא אסר לה, דאי מבעל הא שריא וקיימא". לדברי המקשן, הבין שה'זיקה' היא המשכת אישות הבעל המת. לעומתו, התרצן הבין שה'זיקה' היא קשר אישות חדש שנרקם בין היבם ליבמתו.

אשת איש יש בה אלא דאקלישא אסורא במיתת הבעל ותהוי נמי נאסרת בזנות... אלא ודאי זיקה דאיתא עלה היינו דרחמנא רמיא קמייהו. [ש"ת מהרי"ט ח"ב אהע"ז סי' יח]

לדבריו, למסקנת ההלכה, קידושי האח המת פוקעים במלואם בשעת מותו, וה'זיקה' היא תולדה של קשר אישות חדש שנוצר בין היבם ליבמתו – "דרחמנא רמיא קמייהו".

אמנם, מביאורו של רש"י לדברי רב אשי עולה הבנה שונה:

הא נמי – כשמת יבם נמצא אוסרה מתירה, דאי לאו יבם מכי מיית הבעל אישתריא לה.

[רש"י שם, ד"ה הא נמי]

מדויק בדברי רש"י כי רב אשי אינו חולק על ההגדרה היסודית שאיסור היבמה הוא מחמת הבעל, אבל לטענתו הואיל וללא היבם היבמה אינה נאסרת, היבם מוגדר כ'אוסרה'.

ואכן, תפיסה זו מפורשת בביאורו של רש"י לדברי הגמרא [קידושין ד:]: "מה ליבמה שכן זקוקה ועומדת":

שכן זקוקה ועומדת לזה מחמת קידושי המת, ואין ביאה באה אלא לגמור, אבל קנין דמעיקרא לא. [רש"י קידושין ד: ד"ה שכן]

מדבריו עולה כי קידושי האח המת לא פקעו בשעת מותו – קידושו מגדירים את היבמה כ'זקוקה ועומדת', ולכן היבם אינו צריך לקדשה קידושין חדשים, אלא רק 'לגמור' את קידושי אחיו.²

בין הראשונים האוחזים כי ה'זיקה' נובעת מהמשכת אישות המת, קיימת מחלוקת בהבנת גדר זה.

הרמב"ן נוקט במספר מקומות כהבנה זו:

ויש לפרש לדבריו דהכי קאמר, סלקא דעתך אמינא הואיל ומדאורייתא קנויה לו מקנין אחיו שהיא זקוקה לו, בביאת כל דהוא ליכול, קא משמע לן. [רמב"ן יבמות צו. ד"ה מתני']

אין לו ליבם באשת אחיו אלא זכותו של אחיו, וכיון שזו אינה אוכלת מחמת אחיו, אי מדאורייתא אי מדרבנן, אינה מתחלת לאכול ברשות יבם. [רמב"ן כתובות נז. ד"ה מתני']

והרמב"ן כותב כי גדרה המדויק של ה'זיקה' תלוי במחלוקת האמוראים האם יש 'זיקה':

דרבן גמליאל סבר אין זיקה, וגט ומאמר על קדושי אחיו קיימי דאגידי בכולא ביתא... אבל רבנן סברי יש זיקה וגט לזיקה שלו תקינו חכמים, הילכך לכל חדא וחדא תקינו רבנן גט בזיקה שלו. והיינו דאמרינן בשילהי שמעתא והכא בגט אחר גט ומאמר אחר מאמר פליגי, כלומר בטעמא דנפשיהו אם ראוי לתקן גט לכל אחת ואחת וכן מאמר, אף על פי שאין זיקתן אלא בקדושי אח שמת. [רמב"ן יבמות נא. ד"ה והא דאמרינן]

לפי דבריו, לכל הדעות ה'זיקה' נובעת מחמת קידושי האח המת, ומחלוקת האמוראים היא בגדר ה'זיקה': לפי השיטה שאין 'זיקה', אישות האח המת אמנם קיימת לאחר מותו (והיא האוסרת את היבמה לשוק), אך היא אינה מחילה קשר אישות חדש בין היבם ליבמתו. לעומת זאת, לפי השיטה

² וכעין זה כותבים תוספות [שם, ד"ה ליבמה] בשם רבנו אלעזר משנז"א: "וה"ר אלעזר משנז"א פירש 'שכן זקוקה ועומדת', שביאה זו אינה עושה אלא גומרת קדושי ראשון, ומשום דאשכחן ביאה גומרת לא נאמר שתקנה תחלת קנין". [אמנם, המהרי"ט [שם] מבאר, בהתאם לשיטתו, את דברי רש"י באופן אחר]. ועי' אור זרוע [ש"ת סי' תשמח] התולה בכך את מחלוקת התנאים [קד]. האם "חליצה כתחילת דין דמיא" או "כגמר דין דמיא"; ועי' זכר יצחק [ח"א סי' עו] המבאר באופן זה את טעם השיטה ש"נישואין מפילין", ואכמ"ל.

שיש 'זיקה', אישות האח המת 'עוברת' אל היבם³ והיא מחילה קשר אישות חדש בין היבמה לבין כל אחד מהאחים⁴.

מדברי רש"י בסוגיית 'אשת אחיו שלא היה בעולמו' עולה הבנה אחרת בגדר ה'זיקה'⁵. הגמרא מבארת את שיטת רבי שמעון [במשנה יח:], על פיה הדין אינו קיים כאשר יבם כנס את אשת אחיו, נולד אח נוסף ולאחר מכן מת היבם:

מאי טעמא דרבי שמעון... הואיל ובא ומצאה בהיתר ולא עמדה עליו שעה אחת באיסור... אלא מעתה אחותו מאמו שנשאה אחיו מאביו ואחר כך נולד אח ומת תתייבם, הואיל ובא ומצאה בהיתר. איסור אחותו להיכן אזל?! הכא נמי איסור אחיו שלא היה בעולם להיכן אזל? האי איסורא דלית ליה היתרא, האי איסורא דאית ליה היתרא. [יבמות יט:כ.]

הגמרא מגדירה כי איסור 'אשת אח' הוא איסור "דאית ליה היתרא", ולכן ביחס אליו אומר רבי שמעון: "הואיל ובא ומצאה בהיתר ולא עמדה עליו שעה אחת באיסור". לעומת זאת, איסור אחותו הוא איסור "דלית ליה היתרא", ולכן כלל זה אינו אמור לגביו.

חילוק זה טעון ביאור: כיצד איסור 'אשת אח' מוגדר כ"איסורא דאית ליה היתרא" ביחס לאח שנולד לאחר היבום, והרי איסור 'אשת אח' הותר לגבי היבם ולא לגביו⁶! בביאור העניין כותב רש"י:

איסור אשת אח אית ליה היתר כשאין לו בנים, הילכך כשמת ראשון בלא בנים פקע איסורו לגבי שני ונשאה, והשלישי מכח שני בא. [רש"י כ. ד"ה איסור]

מבואר בדברי רש"י, כי אמנם איסור 'אשת אח' הותר לגבי היבם בלבד (האח השני), אך הואיל והאח הנולד (השלישי) בא לייבם את אשתו של היבם – "השלישי מכח שני בא", ולכן היתר איסור 'אשת אח' מתייחס גם אליו.

הקובץ הערות מרחיב בביאור דברי רש"י:

וביאורו נראה... משום דיבם במקום בעל קאי, וקניינו של היבם ביבמתו הוא קניין הבעל וכחד אישות חשיבא, עיין שם... ומשום הכי כל האיסורים וההיתרים שישנן בקניין הבעל ישנן גם אצל יבם, וכיון דאיסור אשת אח הראשון הותר לשני, מותר גם לשלישי שהוא בא מכח השני. [קובץ הערות ד, יד]

לפי דברים אלו, היבם עומד במקומו של המת וממשיך אותו, ובשל כך הוא מקבל את מעמדו של אחיו המת⁷.

נמצא, אם כן, כי רש"י והרמב"ן חלוקים בגדר ה'זיקה': לפי הרמב"ן (אליבא דשיטה שיש 'זיקה'), אישות המת עוברת אל היבם. לעומת זאת, לפי רש"י, אישות המת אינה עוברת אל היבם, אלא אישות המת עומדת במקומה והיבם נכנס תחת אחיו וממשיך את חיי האישות שלו.

³ האתון דאורייתא [שם]: "שזה האישות הנשאר מן הבעל, מיד אחרי מיתתו הוא נתרוקן מן הבעל ליבם, ואיסורה לשוק אחרי מיתת הבעל הוא מכח היבם".

⁴ בכך מבאר הרמב"ן את הצעת הגמרא [נא:], כי מחלוקת רבן גמליאל ורבנן [במשנה ג.] האם "יש גט אחר גט", תלויה במחלוקת האם יש 'זיקה': אם יש 'זיקה', קיים קשר אישות בין היבמה לבין כל אחד מהאחים, ולכן יש משמעות לגט הניתן מכל אחד מהם. לעומת זאת, אם אין 'זיקה', קיים רק קשר אישות בין היבמה לבין בעלה המת, ולכן יש משמעות לגט אחד בלבד.

⁵ הדברים מבוססים על מאמרו של הרב חגי קורץ: 'היתר אשת אח ביבום' [אסיף ב עמ' 58-59].

⁶ מדברי תוספות [כ. ד"ה האין והרמב"ן [יט: ד"ה ה"ג] עולות דרכים שונות ביישוב קושיה זו.

⁷ וכן מבואר בדברי רש"י במסכת סוטה [ה: ד"ה אילו]: "אילו איתיה לבעל מי משתריא בלא גט... השתא נמי בעיית חליצה, דיבם במקום בעל קאי".

מדברי הירושלמי עולה הבנה שונה במהותה של ה'זיקה'. הירושלמי נוקט כי ה'זיקה' פוקעת במיתת היבמה:

דמר רבי יעקב בר אחא בשם רבי לעזר: שומרת יבם שמתה מותר באמה. זיקה היתה לו בה, כיון שמתה בטלה זיקתה.

[ירושלמי פ"ב ה"א; פ"ד ה"ח]

האור שמח מבאר את סברת הירושלמי:

וסבר אפילו למאן דאמר יש זיקה, מכל מקום כי מת הוא או מתה היא, אז פקעה זיקתה למפרע, כיון שלא באה הזיקה אל תכליתה, היינו חליצה או יבום, רואין אנו שמעולם לא היה בהזיקה שום עניין, ומשום הכי מותר באמה.

[אור שמח קונטרס זיקה אות א]

מדבריו עולה, כי קיומה של ה'זיקה' נובע מחמת היבום העתידי – נפילת היבמה ליבום 'קושרת' את היבמה אל היבם ומגדירה אותה משעת הנפילה כ'זקוקתו'. בשל כך, כאשר "לא באה הזיקה אל תכליתה" – מחמת מות היבמה – "רואין אנו שמעולם לא היה בהזיקה שום עניין", ולכן היבם מותר בקרובות היבמה.

לעומת הירושלמי, המתיר קרובות יבמתו שמתה גם לפי השיטה שיש 'זיקה', הבללי לומד כי השיטה המתירה את קרובות יבמתו שמתה סבורה שאין 'זיקה':

אמר רב הונא אמר רב: שומרת יבם שמתה מותר באמה, אלמא קסבר אין זיקה. [יבמות יז:]

מדברי הבללי עולה כי 'זיקה' אינה פוקעת גם כאשר "לא באה הזיקה אל תכליתה"⁸.

על פי דברי רש"י והרמב"ן דלעיל, נראה כי מחלוקת הבללי והירושלמי נעוצה בהבנת מקורה ומהותה של ה'זיקה': לפי הבללי, ה'זיקה' נובעת מחמת אישות האח המת שלא פקעה, ולכן היא אינה תלויה ביבום העתידי. לעומת זאת, לפי הירושלמי, ה'זיקה' נובעת מחמת היבום העתידי, ולכן "כי מת הוא או מתה היא, אז פקעה זיקתה למפרע, כיון שלא באה הזיקה אל תכליתה"⁹.

אמנם, ניתן להציע דרך אחרת בביאור שיטת הבללי על פי הנאמר בהמשך הסוגיה:

ורב יהודה אמר: שומרת יבם שמתה אסור באמה, אלמא קסבר יש זיקה. ולימא הלכה כדברי האומר יש זיקה... אי אמר הכי הוה אמינא מחיים, אבל לאחר מיתה פקעה לה זיקה, קא משמע לן דזיקה בכדי לא פקעה.

[יבמות יז:יח.]

הגמרא מנמקת מדוע ה'זיקה' אינה פוקעת לאחר מיתת היבמה: "דזיקה בכדי לא פקעה". על פי דברים אלו ניתן לבאר כי הבללי מודה לתפיסתו העקרונית של הירושלמי, על פיה הזיקה נובעת מחמת היבום העתידי. עם זאת, הבללי סבור כי "זיקה בכדי לא פקעה" – וכפי שמבאר הריטב"א [יח. ד"ה קמ"ל]: "בלא שיעשו ביבמה שום מעשה, או חליצה או יבום" – ולכן מיתת היבמה אינה מפקיעה את הזיקה¹⁰.

לסיכום: קיימות שלוש שיטות מרכזיות בהבנת מקורה ומהותה של ה'זיקה':

א. שיטת המהר"ט: אישות האח המת פקעה לחלוטין, וה'זיקה' היא קשר אישות חדש בין היבם ליבמתו שנוצר בשעת הנפילה ליבום.

⁸ ועי' אור שמח [קונטרס זיקה אות א-י] המוכיח את מחלוקתם העקבית של הבללי והירושלמי בעניין זה.

⁹ עי' שיעורי רבי נחום [סי' יז אות ה] בביאור מחלוקת הבללי והירושלמי באופן זה.

¹⁰ כן כותב האור שמח [קונטרס זיקה אות טז], אך עי' אתון דאורייתא [שם] המבאר באופן אחר את הסברות הקיימות בשקלא וטריא האם מיתה מפקיעה את ה'זיקה'.

ב. שיטת רש"י והרמב"ן: אישות האח המת אינה פוקעת בשעת מותו והיא העומדת ביסוד ה'זיקה'.

ג. שיטת הירושלמי: היבום העתידי הוא שיוצר את ה'זיקה'.

בין רש"י והרמב"ן, הנוקטים כי מקור ה'זיקה' באישות האח המת, קיימת מחלוקת בהבנת גדר זה: לפי רש"י, היבם מצווה לעמוד תחת אחיו ולהמשיך את חיי האישות שלו. לעומת זאת, לפי הרמב"ן, אמנם מקורה של ה'זיקה' באישות האח המת, אך האישות 'עוברת' אל היבם, וכך קיים קשר אישות בין היבם ליבמתו.

הבנות אלו משליכות על היחס בין ה'זיקה' לבין מצות היבום. לפי הירושלמי, מצות היבום היא שעומדת ביסוד ה'זיקה'. לעומת זאת, על פי השיטות האחרות, ייתכן וה'זיקה' היא העומדת ביסוד מצות היבום ואיסור היבמה לשוק¹¹.

להערות ולתגובות: שלמה ליפשיץ

lshlomo26@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל

ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל

¹¹ דנו שיטות הראשונים בעניין זה בשיעור השלישי [פטור ערוה מיבום וחליצה], בשיעור החמישי [יבום וחליצה בחייבי לאוין] ובשיעור השביעי [איסור יבמה לשוק].